

НАУКОВІ ПРОБЛЕМИ

Олег Бубенок

“ЧОРНІ” І “БІЛІ” ХОЗАРИ: ДО ПИТАННЯ ПРО ПОШИРЕННЯ КОЛЬОРОВОЇ СИМВОЛІКИ У СЕРЕДНЬОВІЧНИХ НОМАДІВ ЄВРАЗІЙСЬКОГО СТЕПУ

Для дослідників історії середньовічних номадів велике значення має інформація, яка міститься у творі відомого арабомовного автора X ст. Абу Ісахака ал-Фаріса ал-Істахрі “Кітаб масалік ва-л-мамалік” (“Книга шляхів та країн”). Існує думка, що до складу цього географічного трактату увійшли значні частини з втраченого твору іншого арабомовного автора ал-Балхі “Таквім ал-булдан” (“Розділ країн”), написаного близько 920–921 рр. [Новосельцев, 1990, 14–15]. Проте треба надати належне ал-Істахрі, який крім компіляції, очевидно, до свого географічного трактату включив інформацію, отриману під час своїх подорожей по Ірану та Мавараннагру. Наслідком цієї роботи і стала праця “Кітаб масалік ва-л-мамалік”, друга редакція якої, збережена до наших часів, була складена близько 950 р. і звичайно містила в собі як матеріали з твору ал-Балхі, так і дані ал-Істахрі, зібрани під час його подорожей. Як зазначав А. П. Новосельцев, “виділити останнє не завжди можливо, але для Східної Європи ал-Істахрі, ймовірно, нічого нового порівняно із своїм попередником не дав” [Новосельцев 1990, 15].

Ал-Істахрі подає матеріал відповідно до традиції: спочатку йдеться про розподіл населеної землі; потім розповідається про людей, річки, острови; дуже велике значення приділяється опису країн ісламу, а вже потім – не-

мусульманських країн. До числа останніх належить країна хозар. Велике місце у творі посідають дані про самих хозар: етнографія цього народу, державний устрій Хозарського каганату, опис міст та торгівлі в країні. Відомості про хозар у творі ал-Істахрі розташовані чомусь після опису країни бургасів і містять інформацію, яка ще й досі викликає жваві суперечки серед дослідників. Насамперед йдеється про розподіл хозар на два різновиди (розряди):

والخز لا يشبهون الاتراك وهم سود الشعر وهم صنفان صنف يسمون قراخرز
وهم سمر يضربون لشدة السمرة الى السواد كانهم صنف من الهند وصنف
بيض ظاهرو الحسن والجل

(«Хозари не схожі на тюрок; вони з чорним волоссям й їх є два різновиди; [один – *O. Б.*] різновид називається *кара-хазар*; вони за силою своєї смаглявості наближаються до чорноти неначе вони різновид індійців; [другий. – *O. Б.*] різновид “білі” відзначається вродливістю та красою») [Istahri 1870, 223; Карапулов 1901, 48–49]. Залишається нез’ясованим, звідки ал-Істахрі запозичив інформацію про “чорних” і “білих” хозар – від свого попередника ал-Балхі чи внаслідок збирання нового матеріалу під час своїх подорожей. Проте добре відомо, що мусульманські автори, які писали після ал-Істахрі, використовували саме його трактат.

До числа таких компіляторів ал-Істахрі належить Абу-л-Касім Ібн Хаукаль, автор географічного твору “Кітаб сурат ал-ард” (“Книга картин землі”) або “Кітаб масалік ва-л-мамалік” (“Книга шляхів та країн”), який дійшов до нас у кількох редакціях, із яких основна датується 977 р. Проте твір Ібн Хаукаля більш докладний, ніж трактат ал-Істахрі. Це пояснюється тим, що Ібн Хаукаль багато подорожував і відвідав не тільки мусульманські країни, а й Індію, Італію, навіть Центральну Африку. Наприкінці 60-х років Х ст. він побував і на південному узбережжі Каспійського моря, де й отримав більш змістовну інформацію про хозар [Новосельцев 1990, 15–16]. Проте опис “чорних” і “білих” хозар майже повністю повторює в Ібн Хаукаля відомості ал-Істахрі:

وليس يشبه الخزر اذ الخزر باجهم سود الشعر وهم صنفان صنف يسمون
قراخرز وهم سمر يضربون لشدة السمرة الى السواد كانهم صنف من الهند
وصنف بيض ظاهرو الحسن والجل

(«Немає схожості хозар до тюрок, тому що хозари більш чорноволосі й їх два різновиди; [один – *O. Б.*] різновид називається *кара-хазар*; вони за силою своєї смаглявості наближаються до чорноти неначе вони різновид індійців; [другий – *O. Б.*] різновид “білі” відзначається вродливістю та красою») [Ibn Haukal 1939, 294]. Таким чином, Ібн Хаукаль лише трохи змінив початок повідомлення свого попередника, а решту добре скопіював.

Нові риси у повідомлення про “чорних” і “білих” хозар вніс і анонімний перський перекладач ал-Істахрі, який жив у V–VI ст. г., тобто у XII–XIII ст. н.е. Як зазначив А. П. Новосельцев, “праця ал-Істахрі збереглася у великий

кількості ранніх перських перекладів, які майже не вивчені” [Новосельцев 1990, 15, прим. 147]. Тому великий інтерес становить одна із перських інтерпретацій тексту ал-Істахрі. У перекладі збережена структура оригіналу – за повідомленням про країну бургасів йде інформація про “чорних” і “білих” хозар, але у деяких нюансах існують розбіжності:

و مردم خزر به ترکان نزدیکه اند و اما به ترکان نمانند وايشان
دو گروه اند: گروهی سیاه چرده باشند و سیاه میوه-گویی از ژاد هندوان
اند و گروهی سپید روی باشند و باجمال

(“Народ хозар близький до тюрок, але не схожий на тюрок. Вони [хозари – *O. B.*] поділяються на дві групи: є група смаглява і чорноволоса – неначе вони з індійської раси. І є група світлих обличчям з красою...”) [Anonymous... 1969, 180]. Інша перська редакція тексту ал-Істахрі подає початок перекладу у такому вигляді: “Хозарські люди походять на тюрок, але вони не тюрки”. Далі йде розповідь про розподіл хозар на два розряди [Заходер 1962, 137].

Компіляцією ал-Істахрі та Ібн Хаукаля займалися інші мусульманські автори. Так, арабомовний географ Йакут, який жив наприкінці XII – на початку XIII ст., також майже повністю повторює інформацію ал-Істахрі про “чорних” і “білих” хозар. Б. М. Заходер вважає, що Йакут пов’язав це повідомлення з Ібн Фадланом, який жив на початку X ст. [Заходер 1962, 137–138]. Пізніше Закарія Казвіні, описуючи різновиди хозар, на перше місце поставив білий різновид, який, за його виразом, відзначався красою зовнішнього вигляду. На друге він поставив смаглявий (червоний) різновид, який він назвав *кара-хазар* [Заходер 1962, 138]. Про білих і чорних за кольором шкіри хозар писали також Ібн Ійас та Хаджжі Халіфа, які жили набагато пізніше ніж ал-Істахрі [Заходер 1962, 138]. На думку Б. М. Заходера, відображенням сюжету ал-Істахрі є згадка у Дімашкі (XII ст.) про два види війська у хозар [Заходер 1962, 138].

Про “чорних” і “білих” хозар писав у XIV ст. географ Абу-л-Феда: “Хозари не подібні до тюрок; у них чорне волосся і вони розпадаються на два види: одні, яких називають *караджур*, шатени і настільки темного кольору, що він близький до чорного; їх вважають індійськоюрасою; другі – білі та дуже красиві” [Aboulfeda 1848, 303].

Порівняльний аналіз повідомлень мусульманських авторів про розподіл хозар на два різновиди (розряди) – “чорних” і “білих” лише свідчить, що всі вони були взяті з одного джерела – можливо з повідомлення ал-Істахрі або з втраченого твору ал-Балхі. У зв’язку з цим виникає закономірне питання: що мали на увазі мусульманські автори, коли вони розповідали про існування “білих” і “чорних” хозар? Чи дійсно існували зовнішні відмінності серед представників хозарського етносу?

Сучасні дослідники по-різному тлумачили це явище. Так, О. В. Гадло та А. П. Новосельцев схильні були повністю довіряти ал-Істахрі, і вважали, що його інформація про “білих” і “чорних” хозар може лише вказувати на їх-

ню етнічну неоднорідність. На думку дослідників, це знайшло своє відображення в існуванні двох антропологічних типів серед представників хозарського етносу [Гадло 1979, 175; Новосельцев 1990, 112]. На перший погляд, таке припущення виглядає досить слушним через те, що доведено факт участі в етногенезі хозар представників кількох етнічних груп [Гадло 1979, 126–154; Новосельцев 1990, 81–85].

Подібних поглядів дотримувався Б. М. Заходер, який вважав, що існування “білих” і “чорних” хозар може свідчити про те, що в їхньому етногенезі брали участь різноманітні родо-племінні угруповання. У “білих” хозарах дослідник вбачав нащадків прототюрків, мова яких, на його думку, мусила бути спорідненою з чуваською [Заходер 1962, 138–139]. Але дослідник також припустив, що ця термінологія могла нести в собі соціальне навантаження і свідчити на користь того, що «білі» хозари належали до знаті, а *кара-хозари* – до простого люду. Крім цього, з боку Б. М. Заходера було висунуто припущення, що “білим” могли називати хозар тому, що вони мали мешкати на правому, західному березі Волги, де була їхня столиця, а чорні – на лівому березі [Заходер 1962, 142, 144, 194–195]. У зв’язку з цим слід нагадати, що за часів раннього середньовіччя тюркомовним народам було притаманно використовувати для позначення заходу більш колір.

С. О. Плетньова, відзначаючи існування у хозар двох різновидів, та-кож була скильна вважати, що ал-Істахрі “не перебільшував різницю у їхній зовнішності”. На її думку, бідні хозари перебували весь час на полі або на коні і тому “чорніли від загару, у них, безперечно, більш яскраво виявлялась монголоїдність, яка не могла вважатися привабливою арабу”. “В той же час, – зазначає далі С. О. Плетньова, – пануючий клас, який з покоління в покоління вибирал дружин серед найкрасивіших дівчат свого роду, а й іноді із полонених – слов’янок, албанок, грузинок, вірменок тощо, поступово втрачав характерні етнічні риси, і представники цього класу свою тенденцією та красою, вірогідно, виділялись на фоні чорного люду”. Проте, за спостереженнями С. О. Плетньової, “в усіх тюрок такий розподіл насамперед означав розподіл на дві соціальні категорії”. На її думку, “чорні хозари були оподаткованим, залежним населенням, білі – вільним” [Плетнєва 1986, 48–49].

Найбільше обґрунтування остання ідея знайшла у М. І. Артамонова. Він вважав це явище свідченням того, що у середовищі хозар існували “соціальні категорії”, які відповідають відомій у тюркському суспільстві градації, де чорні уособлювали у собі залежну, оподатковану верству населення. Термін “білій” дослідник запропонував розглядати так, ніби його носії були вільні, незалежні. Досить цікаво, що наведена кольорова семантика соціального змісту має аналогії не тільки серед тюрків, але й серед народів неалтайського походження. На підставі цього М. І. Артамонов зробив висновок: “Білі хозари, вірогідно, складались з вільних, привілейованих, пануючих хозар, родової та служилої аристократії хозарського народу” [Артамонов 1962, 400].

Близьким до вирішення проблеми був підхід П. Б. Голдена, який вважав, що термін *Qara Q'azar* міг представляти перш за все політичне угруповання, ніж етнічну групу. Ал-Істахрі, який, на думку П. Б. Голдена, ніколи не

був у Хозарії, міг дати своє тлумачення цьому явищу, почувши або прочитати про нього в одному із джерел з позицій расового підходу, коли воно набуло політичного значення. На думку дослідника, термін “чорні хозари” насамперед мусив означати “хазарські маси”, а не шляхетні. На це наводить аналіз тюркських текстів. Щодо поняття “білі хозари”, то П. Б. Голден не наважився дати своє тлумачення цьому явищу [Golden 1980, 143]. Таким чином, наведений історіографічний огляд може свідчити лише про те, що проблема походження термінів “чорні” і “білі” хозари ще й досі залишається невирішеною. Причина цього у фрагментарності повідомлення ал-Істахрі та у широкому спектрі вживаності середньовічними кочовиками кольорової семантики. Чи можливо нині зробити певні зрушенні у цьому напрямі?

Дослідники вже давно звернули увагу на те, що стосовно “чорних” хозар мусульманські автори використовували тюркський термін *kara*, який може лише вказувати на походження цього явища у середовищі тюркомовних народів та належність хозар X ст. до тюркомовного світу. Отже пояснити походження назв “чорні” і “білі” хозари можна лише з’ясувавши, коли і за яких обставин тюрки використовували кольорову семантику щодо окремих угруповань тюркомовного та сусіднього з ними населення.

Досить цікавим є й те, що у своєму багатотомному виданні “Досвід словника тюркських говірок” В. В. Радлов подає багато напрямів вживаності терміна *kara*. Серед них: *чорний (колір)*, *дурний, злій, низький, нещасливий, простолюдин, народ, чернь* тощо [Радлов 1899(а), 132, 138, 140–141]. Щодо терміна *ak*, то В. В. Радлов наводить також багато значень, серед яких значний інтерес становлять: *білий (колір); якості людей – шляхетний, знатний; географічні імена, племінні назви* тощо [Радлов 1893, 88–89, 92–93, 131].

М. Сейдов вважає, що поширення у середовищі тюркомовних народів термінів *kara* і *ak* слід пов’язувати з дуальною організацією суспільства, з екзогамною формою шлюбу, що врешті-решт передбачає протиріччя, роздвоєність. Виходячи з цього дослідник зробив висновок: “Біле і чорне були одночасно символами відмінності у середині дуальної організації” [Сейидов 1977, 14–15, 23].

Більш змістовний аналіз значень термінів *kara* і *ak* подано у дослідженнях О. М. Кононова. За спостереженнями дослідника, слово *kara* відоме у таких значеннях: 1) *чорний, похмурий, суворий, сумний, нещасний;* 2) *худоба, натовп, народ, військо;* 3) *суходіл, земля;* 4) *нагорб, сопка, високий нагорб.* О. М. Кононов вважає, «великий обсяг значень у слові *kara* є результатом семантичної контамінації, яка походить від різних за значенням слів, що отримали у процесі історичного розвитку однукову форму, чому могла сприяти й відома спільність семантики» [Кононов 1978, 161]. О. М. Кононов також відзначив, що термін *kara* часто використовувався першим елементом словосполучень, які означають: 1) *етноніми;* 2) *топоніми;* 3) *особисту ономастику.* За спостереженнями дослідника, у деяких стійких словосполученнях *kara* має низку додаткових значень: 1) *великий, рясний;* 2) *головний, великий, могутній, міцний;* 3) *сильний (про вітер, мороз);* 4) *чистий (без домішок);* 5) *суходіл, земля, материк;* 6) *темна (північна) сторона небосхилу, північ;* 7) *ху-*

добра, натовп, військо, простолюдин, простий народ, чернь, раб, множина, маса [Кононов 1978, 161–169].

Не меншу кількість значень в тюркських мовах відзначив О. М. Кононов і для терміна *ак*. За спостереженнями дослідника, цей термін відомий на самперед у таких значеннях: 1) білий; 2) чистий, незабруднений, невинний, чесний, правильний, прекрасний, розкішний, тишний; 3) сивий (масть коня); 4) близна, білок (ока, яйця); 5) більмо; 6) молочні продукти. Було також відзначено, що слово *ак* використовувалося як компонент: 1) в особистій ономастичі; 2) в етнонімах; 3) в географічних назвах; 4) у соціальній термінології – шляхетний, біла кістка; 5) у назвах птахів, тварин, риб, рослин; 6) в географічних назвах у значенні «проточний, швидкопливний». О. М. Кононов також зазначає, що слово *ак* використовувалось тюрками для позначення західної частини світу [Кононов 1978, 170–172].

Необхідно зважити також на думку тих дослідників, які вважали, що за часів середньовіччя досить часто тюркові номади використовували замість *ак* термін *сари* у значенні “білий, світлий, жовтий, блідий, рудий, солом'яний, половий” [Еремеев 1970, 135–136, 138; Кононов 1978, 174–176; Ураксин 1984, 129–131].

Білий і чорний кольори також посідали важомі позиції у культурі монголів. За спостереженнями Н. Л. Жуковської, білий колір у монголів означав: *щастья, добробут, чистоту і благородство, чесність і добро, пошану та високе становище у суспільстві*. Стосовно чорного кольору, то він у монголів, як і у тюрків, завжди виступав як антипод білого і містив у собі переважно негативні значення: злий, темний, жорстокий, нещасливий тощо. Використовувались чорний і білий кольори й у традиційній геосимволіці монголів, але вони мали у цій функції певні відмінності від тюркської [Жуковская 1988, 153–160].

Виходячи з того, що у нас йдеться про розподіл хозарського етносу на два різновиди, логічно висловити припущення щодо використання термінів “чорні” і “білі” у значенні етнонімів. Спектр використання слів *кара* і *ак* (*сари*) у тюркській етнонімії досить широкий.

Особливий інтерес становить походження етнічних назв двох огузьких племінних угруповань *Кара-Коюнлу* (Чорний Баран) і *Ак-Коюнлу* (Білий Баран). Виходячи з того, що в огузів вівчарство відігравало дуже помітну роль, М. Сейдов висловив припущення, що недаремно у цих тюрковів народів баран обраний тотемом і це відобразилося на самоназві етнічних груп. На підставі цього був зроблений висновок: “Баран був символом міфічної віри у народжуваність, плодючість, а розрізнення кольорів баранів, обраних тюрковівними племенами в якості онгонів племен Аккоюнлу і Каракоюнлу, пов’язане як із змістом цих слів, так і з законом різниці у середині дуальної організації” [Сейидов 1977, 19–23].

Проблематичним виглядає походження етноніма *карачай*. Існує думка, що ця назва північнокавказького тюрковівного народу може бути пов’язана з топонімом і містить у собі два тюркських терміни *кара* – “чорний” та *чай* – “річка”, тобто у первісному варіанті має означати “Чорна річка”. Проте

Н. Г. Волкова заперечує це і наводить свої міркування з цього приводу [Волкова 1973, 88].

За спостереженнями М. О. Баскакова, тюркам взагалі були притаманні моделі етнонімів, “які складаються із двох самостійних слів, двох кореневих морфем”. М. О. Баскаков вважав, що у цій ситуації один із компонентів має означати якісні ознаки означуваного. До цих словосполучень, на думку дослідника, належать: 1) самостійні назви народів та племен; 2) якісні ознаки частини одного і того ж роду чи племені. З приводу останнього М. О. Баскаков висловлює припущення, що звичайно кожний етнонім диференціється найчастіше двома варіантами, які базуються на протиставленні (напр. *кара кипчак – ак кипчак*). Проте “зустрічаються назви з епітетом кольорової розбіжності, які не протиставляються один одному” (напр., *сари уйгур, кара найман* тощо). Цікавим, за спостереженням М. О. Баскакова, є випадок, коли назва племені складається тільки з назви кольору: «у цих випадках субстантивація часто підкреслюється афіксом множини (напр., назва туркменського племені – *сариглар*, киргизького племені – *кубалар*), а диференціація рідко, як виключення, – кількісною ознакою (напр., назви алтайських племен – *дъсті сари* – “сім сариків”, *бес сари* – “п’ять сариків”)». «У деяких випадках, – зазначає далі М. О. Баскаков, – етноніми, які виражені ізольованою кількісною ознакою, диференціюються усередні певного родо-племінного підрозділу кольоровим позначенням (напр., назви алтайських тюрок – *кара тогус* – “чорні тогуси”, *сари тогус* – “жовті тогуси”, *сари дъстілер* – “жовті дъстілері”, *сари дъюслер* – “жовті дъюси” тощо)» [Баскаков 1980, 204–206].

У випадку з припущенням самого ал-Істахрі, що у термінах “чорні” і “білі” хозари відобразилась інформація про антропологічні властивості та зовнішні особливості хозар, доречно зважити на думку тих дослідників, які вважають, що у деяких тюркських етнонімів знайшла своє відображення інформація про зовнішній вигляд їх носіїв. Як доказ цього наводять назви туркменського племені *кара* (чорні) у Туреччині, юрюкського племені – *сачі карали* (чорноволосі), тюркомовних народів – *каракалпаки* (чорні клубуки), *карапапахи* (чорні папахи) [Еремеев 1970, 139] або *ак борклі* (ті, хто мають білі шапки), *кара борклі* (ті, хто мають чорні шапки) [Баскаков 1980, 204–205]. У зв’язку з цим не можна залишити поза увагою різноманітні версії щодо походження етнічної назви *половці*.

Нині серед дослідників набула поширення думка, згідно з якою в етнічних назвах *половці, кумани, кипчаки* знайшла відображення інформація про антропологічні особливості їх носіїв [Попов 1973, 127]. З огляду на це висловлювались припущення про те, що слов’янський за своїм походженням термін *половці* є еквівалентом етнонімів *кумани, кипчаки*. Дослідники ще у минулому столітті звернули увагу, що у китайських джерелах кипчаки були охарактеризовані як люди з блакитними очима та світлим волоссям. Саме це дало підстави М. О. Аристову та Г. Є. Грум-Гржимайло вважати, ніби в етногенезі половців-кипчаків могли взяти участь так звані дінліни, в яких М. О. Аристов вбачав іndoєвропейців [Аристов 1896, 323, 352], а Г. Є. Грум-Гржи-

майло – аборигенів Далекого Сходу [Грум-Гржимайлло 1926, 9–126, 131, 142, 160–165, 184, 193–194, 197, 210–211, 350–354, 357].

У науці утвердилася думка, що в основі етнічних термінів *кипчак* та *куман* слід шукати тюркське слово *куба/киба*, що має означати “блідий, блідо-жовтий, солом’яно-жовтий”, тобто “оловий”. На думку багатьох дослідників, таку назву отримала частина тюркських племен за переважаючим кольором тіла та обличчя [Петров 1963, 67; Ураксин 1987, 129–131]. У зв’язку з цим великий інтерес становить припущення Д. Є. Еремеєва, що друга частина етноніма *кум-ман* (*куман*) містить у собі іndoевропейський корінь *ман/мен* – “людина”. Отже, термін *куман* має означати “піщаний, жовтий”, тобто те ж значення, що і *оловець*. Д. Є. Еремеєв також звернув увагу на те, що одне з половецьких племен мало назву *сарик* – “жовтий, білий”. Саме це дало йому підстави вважати, що слов’янська назва *оловці* являє собою кальку тюркського терміна *сарик*. До цього ж типу етнонімів дослідник відносить і тюркську назву осілого мешканця Середньої Азії – *сарт* (бліявий, бліодлиний). Д. Є. Еремеєв вважає, що “етнонім *сарт* використовувався тюрками спочатку для позначення нетюркського осілого, а потім і тюркського осілого населення, тобто традиція використання цього етноніма була пов’язана з тими часами, коли *сари*, *сарт* означав не тюрка-кочовика, а осілого іномовного і, можливо, більш європеоїдного жителя” [Еремеев 1970, 135–138].

Подібних поглядів на походження етнічних термінів *куман* і *кун* дотримувався Ю. Немет, який вважав, що ці етноніми походять від тюркського прикметника *ку*, який пов’язаний своїм походженням із старим терміном *куб* – “блідий, жовтий”. Дослідник вважав, що “із прикметника *ку*, *куба* були утворені етноніми *кун* та *куман* завдяки відіменному суфіксу *-н*”. Ю. Немет пов’язував всі ці назви з кольором шкіри половців [Nemeth 1941–1943, 95–109].

Таким чином, на прикладі походження назв *оловці*, *кипчаки*, *куманни* можна припустити, що присутність назви кольору в етнічній назві іноді може вказувати на антропологічні особливості її носіїв.

Виходячи з цього, можна дійти висновку, що до складу хозарів увійшли представники європеоїдної раси, нащадки яких досить тривалий час могли зберігати свої фізичні особливості і бути відомими мусульманським під назвою “білі” хозари. У зв’язку з цим доречно звернути увагу на припущення А. П. Новосельцева, який вважав, що в етногенезі хозар взяли участь нащадки сармато-аланів дагунської доби [Новосельцев 1990, 145–146]. Але звідки тоді взялися “чорні” хозари? Маловірогідно, щоб в Хозарії з’явилися вихідці з Індостану або з інших південних країн. Навряд чи їх зовнішній вигляд міг вразити вихідця з півдня Персії ал-Істахрі. Не могла вразити ал-Істахрі і сма-гляйштість вихідців з Центральної Азії, носіїв монголоїдного типу. Отже, витоки цього явища треба шукати не в антропологічних особливостях хозарів.

Доречно зважити на те, що в етнічних назвах *оловці*, *кипчаки*, *куманни* та *куни* не слід вбачати лише натяк на колір шкіри та волосся їх носіїв. Тому не слід залишати поза увагою і думку О. Пріцака, який вважав, що давньоруська назва *оловці* являла собою слов’янський переклад тюркського терміна *кипчак*, який, на його думку, мусив означати – “людей, які мешкають у

полі (степу)" [Pritsak 1982, 326–327]. щодо походження етноніма *половці* існують й інші версії. Так Є. Ч. Скржинська вважає, що ця назва походить від зафіксованого у літописах терміна "онополовець", що, на її думку, мусить означати – "той, що мешкає на тому боці річки", тобто на тому боці Дніпра [Скржинская 1986, 255–276].

На думку С. О. Плетньової, в етнічній назві *шари* (*жовті*) та його слов'янському еквіваленті *половці* (*полові, світло-жовті*) міститься не тільки інформація про блондинів у складі цих племен. Дослідник насамперед зазначає з цього приводу: «Цілком ймовірно, звичайно, що серед половців були й окремі біляві особи, проте основна маса тюркомовних з домішкою монголоїдності (за даними антропології) кимако-кіпчаків була чорноволосою та кароокою. Не виключено, що кольорова характеристика була символічним визначенням, можливо, якоїсь частини кіпчаків, як, наприклад, у ті ж століття були виділені із болгарських орд "чорні" болгари, які мешкали у східноєвропейських степах, а в XIII ст. кольорове визначення отримали деякі монгольські держави: Золота Орда, Кок (блакитна) Орда, Ак (біла) Орда» [Плетнева 1990, 35–36].

Подібних поглядів дотримується І. Г. Добродомов: "У світлі найновіших досліджень про символіку кольорових позначень у тюркських та інших народів Сходу уявляється найбільш вірогідним вважати, що кольорове позначення у назві половців було чисто символічним... Відомо, що тюрки користувались двома системами позначенням країн світу за допомогою кольорових найменувань – китайсько-уйгурська та буддистсько-ламаїстська. У відповідності до першої системи жовтий колір означав центр, а у відповідності до другої – північ" [Добродомов 1978, 118].

З огляду на це можна висловити припущення, що вживання для окремих угруповань хозар білого і чорного кольорів не обов'язково могло означати антропологічні особливості представників цього етносу. Тому великий інтерес становить той факт, що у народів алтайського походження кольори використовувались для позначення сторін світу і у відповідності до цього частини племен та народів, розташовані в центрі, на заході, сході, півдні та півночі, позначалися певним кольором. Вірогідно, цю традицію кочові народи Центральної Азії запозичили із сусіднього Китаю. М. О. Баскаков запропонував свою версію використання кольорів тюркомовними народами для позначення сторін світу. Він вважав, що тюрки використовували для Півночі чорний колір, Півдня – білий, Сходу – зелений (синій) або жовтий, Заходу – червоний [Баскаков 1980, 205]. Інших поглядів дотримуються О. Й. Пріцак, О. М. Кононов та більшість сучасних дослідників. Вони вважають, що за часів середньовіччя тюркам було властиво використовувати для позначення Півночі чорний колір, Сходу – синій, Заходу – білий, а Півдня – червоний. При цьому іноді, замість білого кольору, для позначення заходу використовували жовтий колір [Pritsak 1981(a), 376–377; Кононов 1978, 159–179].

І якщо для кольорових позначень сторін світу у тюрок серед більшості дослідників особливих вагань немає, то така ж ситуація у монголів викликає діаметрально протилежні точки зору. До першої групи дослідників слід

віднести Г. О. Федорова-Давидова, Н. Л. Жуковську та деяких вчених, які вважають, що монголам була притаманна південна орієнтація, але принцип кольорового позначення сторін світу до монголів повністю перейшов від тюрок. Тобто Південь продовжував позначатись червоним кольором, Північ – чорним, Захід – білим, Схід – синім (блакитним). У відповідності до цієї системи, на території Улуса Джучі Кок (синю) Орду вони розташували на сході, а Ак (білу) Орду – на заході [Федоров-Давидов 1966; 1973, 55–60; Жуковская 1988, 154]. Н. Л. Жуковська, виходячи з такої геосимволіки, була дуже здивована, коли дізналась, що монголи самі себе називали синіми, своїх південних сусідів тибетців – чорними, розташованих на схід корейців – білими [Жуковская 1988, 154].

Але все стає на своє місце, якщо взяти до уваги припущення О. Й. Пріцака, який вважає, що протягом всього середньовіччя серед кочовиків змінювався напрям головної орієнтації і кольорова семантика тоді змінювалась відповідно до того, де був головний напрям, тил, правий чи лівий фланги. За його версією, як вже зазначалось, на початку головні угруповання кочівників перебували на півночі і відповідно до цього Північ позначалась чорним кольором, Південь (тил) – червоним, Схід (правий фланг) – синім, а Захід (лівий фланг) – білим. Проте з часом у тюркотів орієнтація стала східною і відповідно до цього Схід став позначатись чорним кольором, Південь – синім, Захід – червоним, а Північ – білим. За часів Чингісхана запанувала південна орієнтація. Тоді чорний колір почав використовуватись на позначення Півдня, синій – Заходу, червоний – Півночі, а білий – Сходу [Pritsak 1981(a), 381–382; Pritsak 1981(6), 248–250]. У цьому випадку можна повністю погодитись з припущенням А. Ю. Якубовського, що на території Улуса Джучі Ак Орда була на сході, а Кок Орда – на заході. На думку дослідника, непорозуміння з цього приводу виникло через те, що в руських літописах термін “Синя Орда” використовували принаймні для позначення Ак Орди, яка містилася на Сході [Греков, Якубовский 1950, 261–262].

Якщо зважити на те, що хозари були пов’язані з Тюркським каганатом, тобто державою тюркотів, можна припустити, що вони дотримувались східної орієнтації. Тоді “білі” хозари мусили уособлювати північне угруповання хозарів, а “чорні” – східне. Здавалось, на користь цього може свідчити інформація про сусідів хозар болгар. Костянтин Багрянородний та “Повість врем’яних літ” повідомляють про так званих внутрішніх або чорних болгар, які на початку Х ст. мешкали у степах Приазов’я [Константин Багрянородный 1991, 175; Повість...1990, 74–75], тобто розташувалися на схід від дунайських болгар. А північніше від них на Середній Волзі перебували болгари, яких давньоруський літопис називав “срібними”. Проте у тюркських мовах термін *кумус* (*срібло, срібний*) не був еквівалентом білого кольору, а використовувався для позначення благородних металів, скарбниці тощо [Радлов 1899(6), 1527]. У цій ситуації досить важко говорити про те, що можна поставити знак рівності між термінами “срібні болгари” і “білі болгари”. Ймовірно, тут йдеться про інше семантичне навантаження терміна.

Проте традиційної (первісної) для тюрок системи позначення сторін світу певним кольором продовжували дотримуватись печеніги й навіть половці-кумани, малоазійські турки та інші тюркомовні народи більш пізніх часів. Так, можна нагадати інформацію Костянтина Багрянородного про фортецю печенігів у гирлі Дністра, яка “названа пачінакітами [печенігами – О. Б.] Аспрон, тому що її каміння здається зовсім білим” [Константин Багрянородный 1991, 157]. У даному випадку необхідно зважити на те, що назва *Аспрон* з грецької перекладається як “Біла” [Константин Багрянородный 1991, 391]. Тому є сенс вважати, що Костянтин Багрянородний лише намагався пояснити походження назви цього поселення. У зв’язку з цим великий інтерес становить припущення О. М. Кононова, який вважає, що печеніги назвали цю фортецю “Біла” через те, що вона була розташована у західній частині володінь печенігів [Кононов 1978, 173].

Цікавою є інформація арабомовного географа XII ст. ал-Ідрісі, на карті якого були зображені Біла, Чорна та Зовнішня частини Куманії [Рыбаков 1952, 42–43]. С. О. Плетньова дала свою інтерпретацію цього явища: “Половецька земля (Дешт-і-Кипчак) ділилася у середині XII ст. на Білу і Чорну Куманію. Біла, або Західна Куманія, увібрала в себе придністровські та придніпровські орди. Центром Чорної Куманії був Сіверський Донець” [Плетнєва 1958, 194]. О. М. Кононов бачив в цьому прямий натяк на те, що “Чорна Куманія була на Півночі або Північному Сході, а Біла Куманія – на Заході або у північно-західній частині Половецького поля” [Кононов 1978, 168].

Мабуть яскравим прикладом поширення такої традиції серед тюрок можуть бути назви морів, які існують серед малоазійських турок. Розташоване на північ від Малої Азії море турки називають Чорним – *Qara Deniz*, Средземне море на заході названо Білим – *Aq Deniz*, а море на півдні колишньої Османської імперії отримало назву Червоного [Кононов 1978, 164]. І таких прикладів можна навести чимало.

Аналіз топонімічних назв Хозарського каганату говорить, що у VIII–Х ст. хозари продовжували дотримуватись традиційної для тюрок північної орієнтації. Про це свідчить і те, що розташована на захід від столиці хозар Ітілю фортеця мала назву *Саркел*, відома у давньоруських літописах насамперед як *Біла Вежса*. Назву *Саркел* більшість лінгвістів насамперед розглядає як сполучення термінів: чуваського *сар/шар* – “білий” і давньоіранського *gīl* – “дім”. До цього слід додати, що розташований на західному березі Волги хозарський центр мав назву *ал-Байда*, тобто “біле, західне місто” [Pritsak 1981(a), 379–380]. Отже, “білі” хозари мусили б розташуватись на заході, а “чорні” – на півночі Хозарської держави. Але з писемних джерел доби середньовіччя відомо, що представники хозарського етносу мешкали як на своїй колишній території в Дагестані, тобто на Півдні, так і на нових землях у нижній течії Волги, тобто на Півночі. У цій ситуації зручніше було б поділити хозар на “червоних” і “чорних”. З огляду на це дуже важко погодитись з тим, що терміни “чорні” і “білі” хозари могли відображати розташування окремих угруповань хозарського етносу за сторонами світу.

У певні періоди серед кочівників складалась ситуація, коли етнічні відмінності згодом набували соціального змісту. Це було наслідком підкорення одних етнічних груп іншими. В результаті чого етнос-завойовник ставав панівною верствою в суспільстві, а підкорені народи та племена згодом посідали найнижчий щабель у соціальній ієрархії кочового суспільства. Це дуже добре помітно на прикладі Тюркського та Хозарського каганату тощо. Можливо, ситуація з “чорними” і “білими” хозарами відображала ці процеси. Тому версії про соціальний або етнічний характери використання хозарами білого і чорного кольорів багато в чому перегукуються.

У зв'язку з цим великий інтерес становить припущення М. І. Артамонова, С. О. Плетньової та Б. Голдена, що білий колір використовувався тюрками для панівної верстви хозарського суспільства, а чорний – підлеглої [Артамонов 1962, 400; Плетнєва 1980, 48–49; Golden 1980, 143]. З огляду на це необхідно зазначити, що в тюркських мовах білий колір – *Aq* міг означати благородне походження людини, а чорний – *Qara* – низький соціальний статус його носіїв [Радлов 1893, 88–89; 1899, 138–141; Pritsak 1981(a), 383]. У зв'язку з цим є сенс нагадати висловлену ще академіком А. Кримським версію про події, внаслідок яких постала хозарська людність. Відомий український сходознавець вважав, що у VII ст. панівне становище серед тубільців Північно-Східного Прикаспію – хозар посили прибульці-тюрки і внаслідок цього “зазнали деяких національних змін, безперечно, не тільки тюрки, а й хозари”. Надалі, вважав А. Кримський, “кінець-кінцем гору взяла асиміляторська сила хозарської більшості”. Стосовно мови нового етносу дослідник зазначав, що їхня мова була “з основ... теж тюркська, але архаїчніша і не зовсім така як мова нахожих тюрків” [Кримський, т. II, 51–55].

Нині більшість дослідників підтримує висунуту М. І. Артамоновим версію, що прибульцями-тюрками у Північно-Східному Прикаспії були представники тюркотського харизматичного клану Ашина. На думку дослідника, в середині VII ст. на залишках Західного Тюркського каганату, до складу якого входили хозари та приазовські болгари, точилася боротьба між прибічниками харизматичного клану Ашина, який підтримували тюркоти із племінного об’єднання Нушібі, і роду Дулу (Дуло). Згодом прибічники клану Ашина зазнали поразки від своїх супротивників та знайшли останній притулок серед хозар Північно-Східного Прикаспію і відокремились від держави тюркотів. Таким чином, утворилася нова держава – Хозарський каганат. Внаслідок подальшої боротьби приазовські болгари були розгромлені хозарами і значна їх частина на чолі з ханом Аспарухом, який походив з роду Дуло, пішла до Дунаю. Болгари, яких очолював хан Батбай, залишились у Приазов’ї і підкорились хозарам. М. І. Артамонов вважає, що останніх недаремно почали називати “чорними болгарами”, бо це мусило б підкреслити їх підневільне становище [Артамонов 1962, 170–171]. Якщо це так, то чи можна вбачати у “чорних” хозарах тих мешканців Північно-Східного Прикаспію, які визнали владу роду Ашина, а в “білих” – представників цього ж харизматичного клану?

У зв'язку з цим є сенс з’ясувати, який народ, крім хозар, міг використовувати кольорову семантику для позначення соціального стану. З огляду на

це достатньо пригадати, що у XVII ст. західноєвропейський мандрівник Ламберті на Північному Кавказі відзначив існування етнонімів *caracciolli*, *karakirques* та *karacherkes* [Ламберти... 1913, 2]. На думку Н. Г. Волкової, присутність у цих етнічних назвах терміна *kara* (*cara*) з одного боку може вказувати на тюркську приналежність їхніх носіїв, з іншого боку – на залежність цього тюркомовного населення від Кабарди [Волкова 1973, 98–99].

Як вже згадувалось, М. І. Артамонов висловив припущення, що приазовські болгари недаремно називалися «чорними», бо перебували у X ст. у підневільному становищі у хозар [Артамонов 1962, 170–171]. З огляду на це можна висловити припущення, що згадка руських літописів про “срібних” болгар, які мешкали на Середній Волзі, може свідчити про їх вільне незалежне становище. Але треба зважити, що цей термін було зафіковано вже за часів пізнього середньовіччя.

Використання термінів “чорний” і “білий” для позначення певних верств суспільства було притаманне не лише тюркам. Як зазначила Н. Л. Жуковська, у соціальній термінології монголів існували поняття *цааган яс* – “біла кістка” і *хар яс* – “чорна кістка”. Перший термін використовувався для позначення родової та племінної знаті, а другий – для простих аратів, черні [Жуковская 1988, 158]. Цілком можливо, що монголи могли запозичити таку традицію від тюрок. Залишається відкритим питання: від кого могли самі тюрки успадкувати традицію надавати чорному і білому кольорам соціального змісту?

З огляду на це можна пригадати повідомлення Ібн Русте про північнокавказьких аланів, які були сусідами хозар та болгар. Про них арабомовний автор писав, що вони складаються з чотирьох племен, а “пошана і влада належить племені, яке називають *D.x.c.ac*”. На думку В. Мінорського, *D.x.c.ac* – це арабський варіант етнічного терміна *Рукс-ас*, що перекладається з осетинської як “світлі, білі аси” [Мінорский 1963, 221]. Доречно також нагадати, що у перші століття нової ери до найбільш могутніх сарматських племен належали роксалани, назва яких перекладається із східноіранських мов не інакше як “білі (світлі) алани”. Серед сарматів вагомі позиції посідали також аорси, в назві яких деякі дослідники схильні вбачати авестійський термін *aurusa* – “білий” [Стрижак 1991, 76–78]. Не виключено, що тюркомовніnomadi могли запозичити термінологію соціального змісту від своїх попередників у степах Євразії – сармато-аланів. О. С. Стрижак, піддавши аналізу структуру етнічних назв часів античності та середньовіччя, дійшов висновку, що білий колір входив до складу етнічних назв не тільки тюрок, але й іраномовного населення степів та слов'ян. Щодо застосування чорного кольору, то він на відміну од традицій народів алтайського походження, в етнонімі іndoєвропейців не набув широкого вжитку [Стрижак 1991]. Виходячи з цього можна зробити висновок, що традиція надання кольорам певного соціального змісту набула поширення задовго до того, коли у степах Східної Європи з’явилися хозари.

Проте в повідомленні ал-Істахрі немає жодного натяку на те, що “білі” хозари посідали панівне становище щодо “чорних” хозар. І не слід також забувати, що тюрки використовували чорний і білий кольори і для іншої мети.

Ще не до кінця зрозуміло, чому для позначення “чорних” хозар ал-Істахрі використав тюркський термін *qara khazar*, а щодо “білих” – арабський термін *bidun*, замість тюркського *aq (sary) khazar*. Складається враження, що до ал-Істахрі або його інформатора дійшли відомості про те, що до складу хозар входить лише підрозділ *qara khazar*, а решта може бути наслідком вільної інтерпретації інформації з боку людей, які ніколи не були в Хозарії. Для світоуявлення багатьох народів, не обов’язково алтайського походження, було властиво виходити з принципу дуальності, який базується на протиставленні, тобто якщо є група “чорних” хозар, то обов’язково мусить бути група “білих”. Отже термін *qara khazar* міг мати значення, не пов’язане з поняттям “білий”.

Тому великий інтерес становить зауваження О. Й. Пріцака, що чорний колір у тюркомовних народів міг використовуватись у значенні “великий, головний”. Це, на його думку, було пов’язане з тим, що на самому початку головні угруповання тюрків перебували на півночі щодо решти населення і для позначення їх використовували чорний колір. У зв’язку з цим доречно пригадати династію Карабанідів у Середній Азії, назва якої гіпотетично могла походити від *qara chagan* – “великий, головний хан” [Pritsak 1981(а); 1981(б), 377]. Виходячи з цього можна розглядати назву *qara khazar* як “головні хозари”. Але у даній ситуації незрозуміло, яка частина хозарського етносу могла бути відома під цією назвою – аборигени Північно-Східного Кавказу чи представники правлячої династії із клану Ашина.

Термін *kara khazar* міг мати й інше смислове навантаження. Доречно нагадати, що термін *kara* використовувався тюрками у значенні “чистий, без домішок”. Звідси – *kara khazar* мусило б означати “чисті (справжні) хозари”. Таке тлумачення більш підходить для позначення тієї частини хозарського етносу, яка перебувала у Дагестані можливо ще до часів підкорення Північно-Західного Прикаспію тюркотами.

Таким чином, через обмеженість джерельного матеріалу дуже важко визначити, що мав на увазі ал-Істахрі, коли повідомляв про розмежування хозар на два підрозділи – “чорні” і “білі”. З цього приводу І. Г. Добродомов зауважив: “Уявляється надзвичайно складним питання про розподілення хозар на чорних і білих, тому що вже першоджерела переводять це протиставлення у соматичну площину, виявляючи буквальне розуміння повідомлюваних свідоцтв” [Добродомов 1978, 128]. На жаль, у науці є проблеми, які ще далекі від остаточного вирішення. До них належить і проблема походження термінів “чорні” і “білі” хозари.

ЛІТЕРАТУРА

- Аристов Н. А.* Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина, 1896, вып. III–IV.
- Артамонов М. И.* История хазар. Ленинград, 1962.
- Баскаков Н. А.* Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // Ономастика Востока. Москва, 1980.

- Баскаков Н. А.** О происхождении этнонима “башкир” // Этническая ономастика. Москва, 1984.
- Волкова Н. Г.** Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. Москва, 1973.
- Гадло А. В.** Этническая история Северного Кавказа. IV–X вв. Ленинград, 1979.
- Генинг В. Ф., Халиков А. Х.** Ранние болгары на Волге. Москва, 1964.
- Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.** Золотая Орда и её падение. Москва–Ленинград, 1950.
- Грум-Гржимайло Г. Е.** Западная Монголия и Урянхайский край. Т. II. Москва–Ленинград, 1926.
- Добродомов И. Г.** О половецких этноимах в древнерусской литературе // Тюркологический сборник. 1975. Москва, 1978.
- Еремеев Д. Е.** К семантике тюркской этноимии // Этнонимы. Москва, 1970.
- Жуковская Н. Л.** Категории и символика традиционной культуры монголов. Москва, 1988.
- Заходер Б. Н.** Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. I. Горган и Поволжье в IX–X вв. Москва, 1962.
- Заходер Б. Н.** Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. II. Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне. Москва, 1967.
- Караулов Н. А.** Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане // Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа. Вып. XXIX. Тифлис, 1901.
- Кононов А. Н.** Семантика цветобозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник. 1975. Москва, 1978.
- Константин Багрянородный.** Об управлении империей. Москва, 1991.
- Кримський А. Ю.** Хазари. Т. II // Інститут рукописів НБ України ім. В. Вернадського НАН України. Ф. XXXVI. №65.
- Ламберти...** 1913. Ламберти Арканджело. Описание Колхиды, называемой теперь Мингрелией // Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа. Вып. XLIII. Тифлис, 1913.
- Минорский В. Ф.** История Ширвана и Дербента X–XI вв. Москва, 1963.
- Новосельцев А. П.** Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, 1990.
- Петров К. И.** Очерк происхождения киргизского народа. Фрунзе, 1963.
- Плетнєва С. А.** Хазары. Москва, 1980.
- Плетнєва С. А.** Половцы. Москва, 1990.
- Плетнєва С. А.** Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Материалы и исследования по археологии СССР. №62. Москва, 1958.
- Повість...** Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). Київ, 1990.
- Попов А. И.** Названия народов СССР. Ленинград, 1973.

- Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1893.*
- Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. II. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1899(а).*
- Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. II. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1899(б).*
- Рыбаков Б. А. Русские земли на карте Идриси 1154 г. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. Т. 43. Москва, 1952.*
- Сейидов М. Опыт анализа этнонимов и топонимов *Аггоюнлу* и *Гарагоюнлу* (к проблемам азербайджановедения) // Ученые записки Азербайджанского государственного университета им. С. М. Кирова. Серия языка и литературы. №6. Баку, 1977.*
- Скрягинская Е. Ч. Половцы. Опыт исторического истолкования этникона // Византийский временник. Т. 46. Москва, 1986.*
- Стрижак О. С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. У пошуках Русі. Київ, 1991.*
- Ураксин З. Г. Цветовые обозначения в башкирских этнонимах // Башкирская этнография. Уфа, 1987.*
- Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва, 1966.*
- Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. Москва, 1973.*
- Aboulfedja. Geographie / Ed. Reinand. Vol. II. Paris, 1848.*
- Anonymous... Anonymous Persian Translation. Masalik va Mamalik by Abu Ishaq Ibrahim Istakhri. Tehran, 1969.*
- Golden P. D. Khazar studies. Vol. 1. Budapest, 1980.*
- Ibn Hawkal. Opus Geogragphicum/ Primum edidit M. J. de Goeje. Pa Secunda. Leiden, 1939.*
- al-Istahri Abu Ishak al-Farisi. Viae Regnorum. Descriptio Ditionis Moslemicae/ Edidit M. J. de Goeje. Pars Prima. Leiden, 1870.*
- Nemeth J. Die Volksnamen quman und qun // Korosi Csoma-Archivum. Budapest, 1941–1943.*
- Pritsak O. Orientierung und Farbsymbolic. Zu den Farbenbezeichnungen in den altaischen Volkernamen // Studies in Medieval Eurasian History. London, 1981(а).*
- Pritsak O. Qara. Studie zur Türkischen Rechtssymbolik // Studies in Medieval Eurasian History. London, 1981(б).*
- Pritsak O. The Polovcians and Rus' // Archivum Eurasiae Medii Aevi. II. Wiesbaden, 1982.*

